

РОЗДІЛ ІІ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХІВОЗНАВСТВА

УДК 930.25:34.047(477) «192/193» (091)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ У 1920–1930-х рр.

Довжук І.В.

У статті розглядається процес реформування архівних установ, створення нормативно-правової бази, а також централізації архівної справи в Україні. Також порушено питання про процес відмови від демократичного управління мережею архівних установ і більшовизації архівних кадрів. У розглядуваний період мережа архівних установ України зазнала значних змін, відбулося одержавлення архівів та інтегрування архівних органів у тоталітарну систему управління суспільним життям.

Аналіз архівного законодавства УСРР за 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. свідчить про те, що, попри недоліки, нормативно-правові акти з архівної справи відіграли значну роль у її розвитку. Вони кодифікували й унормували питання забезпечення збереженості архівних документів, їхнє упорядкування та облік, створення мережі центральних, обласних, районних і міських державних архівів, фінансове зміцнення архівної системи, поліпшення загального стану архівних підрозділів установ та організацій. Важливе значення мали постанови про «єдиний» державний архівний фонд республіки, які не лише запроваджували поняття ЄДАФ УСРР до наукового і суспільного обігу, а й розкривали його зміст і склад. Однак попри декларування «єдності» державного архівного фонду, формування окремого партійного фонду порушувало сутність поняття і створювало прецедент існування позадержавного архівного фонду. Остаточна централізація архівної справи на союзному рівні на тривалий час позбавила український ЄДАФ права на самостійний розвиток.

Ключові слова: архіви, архівні установи, архівна реформа, архівна справа, архівні документи, нормативні акти.

ПРАВОВЫЕ ПРИНЦИПЫ РЕОРГАНИЗАЦИИ АРХИВНОГО ДЕЛА В 1920–1930-х гг.

Довжук И.В.

В статье рассматривается процесс реформирования архивных учреждений, создания нормативно-правовой базы, а также централизации архивного дела в Украине. Также затронут вопрос о процессе отказа от демократического управления архивными учреждениями и большевизации архивных кадров. В рассматриваемый период сеть архивных учреждений Украины претерпела значительные изменения, состоялось огосударствление архивов и интегрирование архивных органов в тоталитарную систему управления общественной жизнью.

Анализ архивного законодательства УССР за 20-е – начало 30-х годов XX в. свидетельствует о том, что, невзирая на недостатки, нормативно-правовые акты по архивному делу сыграли значительную роль в его развитии. Они кодифицировали и нормировали вопрос обеспечения сохранности архивных документов, их упорядочение и учет, создание сети центральных, областных, районных и городских государственных архивов, финансовое укрепление архивной системы, улучшения общего состояния архивных подразделений учреждений и организаций. Важное значение имели постановления о «едином» государственном архивном фонде республики, которые не только внедряли понятие ЕГАФ УССР в научный и общественный оборот, но и раскрывали его содержание и состав. Однако невзирая на декларирование «единства» государственного архивного фонда, формирования отдельного партийного фонда нарушало сущность понятия и создавало прецедент существования внесоюзного архивного фонда. Окончательная централизация архивного дела на союзном уровне на длительное время лишила украинский ЕГАФ права на самостоятельное развитие.

Ключевые слова: архивы, архивные учреждения, архивная реформа, архивное дело, архивные документы, нормативные акты.

LEGAL PRINCIPLES OF REORGANIZATION OF ARCHIVING IN 1920s–1930s.

Dovzhuk I.V.

The article is devoted to the question of making reforms of archival establishments, creating legislation framework and centralization of archives in Ukraine. Some questions are due to the process of denying the democratic ruling by the net of archival establishments and bolshevization

of archival personnel. During the examined period, the Ukrainian net of archival establishments had a lot of changes, among which were a governmentalization of archives and integration of archive bodies into totalitarian system of conducting the social life.

Analysis of USSR archival legislation for the period of 1920–1930s shows that despite disadvantages, the legislation principles played an important role in the development of the archive sphere. They codified and showed norms within issue of preservation of archival documents, their ordering and accounting, organizing the net of central archives, financial strengthening of archival system, making better the whole status of archives and archival establishments. An important meaning had the decisions about «the only» State Archival Fund of the Republic which founded not only the notions OSAF USSR within scientific and social circulation, but they also opened its content and composition. But despite declaration of «uniting» of state archival fund, forming a separate party's fund violated the essence of the concept and created a precedent of being not the state Archive Fund. The final centralization of archives at the federal level for a long time deprived Ukrainian OSAF right to self-development.

Key words: *archives, archival institutions, archival reform, archiving, archival records, regulations.*

Постановка проблеми. Соціально-політичні зміни, що відбувалися в країні у міжвоєнний період, не могли не накласти відбиток на розвиток архівної справи. Можна відзначити, що 20–30-ті рр. ХХ ст. були визначальними в історії розвитку архівознавства. Упродовж цього періоду в Україні було проведено архівну реформу, створено нормативно-правову базу діяльності архівних установ, усунуто дублювання в управлінні архівною справою та проведено її централізацію, що значно полегшило управління та контроль у сфері архівної діяльності. Для оптимізації керування створено ієрархічну мережу архівних установ, сформовано державний архівний фонд та уконституйовано це поняття в архівознавстві, проведено концентрацію архівних документів у державних архівах, розроблено нормативно-методичне забезпечення основних напрямів роботи архівів, здійснено перші кроки з впровадження в життя підготовку архівістів.

Метою цієї розвідки є розглянути розвиток архівної справи в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. та формування профільної правової бази.

Аналіз останніх досліджень. У УРСР упродовж 1920–1930-х рр. організація архівної справи пов'язана з проведенням архівної реформи. Аксіомою радянської історіографії архівознавства була думка про визначальну роль у реформуванні засад архівної справи в союзних республіках так званого «ленінського» декрету «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР» від 1 червня 1918 р. Вважалося, що саме він став підґрунтям українських нормативно-правових актів у галузі архівної справи, які визначили основні напрями реформи. Архівознавчі дослідження останніх років спростовують цю думку. Зокрема, переконливо доведено, що концепція архівної реформи в УРСР має багато спільного з теоретичними розробками українських істориків-архівістів 1917–1919 рр. О. Грушевського, І. Каманіна й В. Модзалевського та перетинається в ключових питаннях із російською та західноєвропейською моделлю архівної реформи [1, с. 6–7].

Виклад основного матеріалу. Упровадження архівної реформи в Україні вимагало належного законодавчого забезпечення. Нерозробленість правових норм різних аспектів діяльності архівних установ означала, що «у випадку пограбування або продажу архівів, Архівне Управління не мало юридичних основ до залучення винуватих до відповідальності», як наголошував на початку 1920-х років завідувач Київського губарху В. Міяковський.

Отже, розроблення правових засад розвитку архівної справи постало як першочергове завдання організації роботи архівних установ. Упродовж 20-х років було прийнято ряд декретів: «Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Наркомосу» від 3 квітня 1919 р., «Про охорону архівів» від 31 жовтня 1922 р. Крім того, видано закони: «Кодекс законів про Народну Освіту УСРР» від 22 листопада 1922 р., «Устав про ЄДАФ УСРР» від 5 квітня 1930 р.; постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Тимчасове положення про архівну справу» від 20 квітня 1920 р., «Про закріплення за архівами їхніх приміщень» від 2 липня 1923 р., «Про єдиний державний архівний фонд УСРР» від 16 грудня 1925 р., «Про Всеукраїнський центральний державний архів» від 13 серпня 1930 р., «Про стан архівної

справи і діяльність архівних органів у 1927 і 1928 рр.» від 29 липня 1929 р.; положення «Про Центральне архівне управління» від 3 січня 1923 р., про кабінет архівознавства, науково-довідкові бібліотеки при центральних і крайових архівах УСРР [7, с. 5–6].

Умовно ці законодавчі, нормативні та нормативно-правові акти можна поділити на кілька груп. До першої групи належать ті, що встановлювали право власності на всі архівні документи УСРР. Другу склали акти, що узаконювали статус сукупної архівної спадщини українського народу та впроваджували централізоване управління архівною справою. До третьої групи слід віднести нормативні документи, які врегульовували діяльність архівних установ, визначали основні ознаки та структуру архівної системи. До четвертої – ті, що унормовували фінансову сторону діяльності архівних установ. Цей поділ є досить умовним, оскільки більшість документів мала комплексний характер і відображала пріоритети державної політики у сфері архівознавства.

Якщо детально аналізувати нормативні акти, що були видані в Україні в розглядуваний період, слід зазначити, що першим законодавчим актом, який стосувався питань архівної справи, був декрет РНК УСРР «Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Наркомосу», прийнятий 3 квітня 1919 р. Попри те, що це не був спеціальний архівний закон, з нього фактично розпочалася централізація архівної справи, оскільки він декларував загальнонародну державну власність на архівні документи й узаконював розпорядника документальної спадщини українського народу – НКО в особі архівної секції Вукопмису, забороняючи нищення будь-яких документів без її відома. Таким чином, однією з перших засад упорядкування діяльності архівних установ було встановлення централізованого керівництва архівами й заборона установам самостійно знищувати архівні документи. Ця норма була не випадковою, адже під час революції і громадянської війни гинули безцінні документи, які містили важливу інформацію. Утрата таких історичних пам'яток нанесла значні збитки історичній науці в цілому [2, с. 72–75].

Важливим актом для поглиблення розуміння права державної власності на архівні документи було затверджене

РНК УСРР 24 квітня 1920 р. «Тимчасове положення про архівну справу», відоме в історіографії як таке, що впроваджувало націоналізацію і централізацію архівної справи в республіці [3, с. 43].

Отже, перші в УСРР законодавчі акти з архівної справи були спрямовані на впровадження централізованого управління у сфері архівної справи, оголошення державної власності на архівні документи, заборону нищення архівів та врегулювання питань їхньої неконтрольованої утилізації, що становила серйозну загрозу збереженню документально-історичної спадщини українського народу. Але не були вирішені питання усунення паралелізму в управлінні архівною справою, що призводило до дублювання основних функцій Архівної секції Вукопмису та ОВАК, ще не розглядалося питання про статус і склад державного архівного фонду.

Друга група законодавчих актів стосувалась формування ієрархічної системи архівних установ, поглиблювала впровадження централізації в галузі архівної справи. Так, постановою Колегії Наркомосвіти УСРР від 28 квітня 1921 р. на базі Архівної секції підпорядкованого йому Вукопмису було створено Головне архівне управління при Наркомосвіти УСРР (Головарх). Усі питання, які стосувалися архівної справи (передавання архівних документів до інших установ, їхній продаж, вивезення за межі УСРР тощо), мав право вирішувати тільки Головарх та його місцеві органи. Отже, цією постановою в УСРР послідовно поглиблювалася централізація архівної справи, а за архівними установами закріплювалося право розпоряджатися архівними документами [7, с. 8–9].

Початок нового етапу розвитку архівної справи України пов'язаний із затвердженням 3 січня 1923 р. постанови ВУЦВК «Положення про Центральне Архівне Управління», за яким колишнє Головне архівне управління при Наркомосвіти реорганізовувалося у Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК. На Укрцентрархів покладалося загальне керівництво всією архівною системою УСРР, організація архівної частини поточного діловодства в діючих установах та наукова класифікація архівних матеріалів [8, с. 14–15].

Крім централізації архівної справи, реалізованої згідно з положенням про Укрцентрархів, на порядку денному архівної реформи стояло створення державного архівного фонду. Прагнення українських архівістів до незалежного формування ЄДАФ УСРР та ще раз законодавчо підтвердити існування в Україні власного ЄДАФ, на противагу намаганням Центрархіву РСФРР створити загальносоюзний керівний архівний орган, знайшло своє відображення у постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний державний архівний фонд УСРР» від 16 грудня 1925 р. [5, с. 6–10].

Удосконаленню структури архівних установ та конституюванню її централізованого статусу сприяло й «Положення про Центральне Архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи» від 25 січня 1928 р. Його новизна полягала в тому, що в ньому з'явився пункт про підготовку архівних документів для наукових досліджень, було уточнено склад Ради при завідуючому Укрцентрархівом (включені завідуючі відділами архівознавства та адміністративно-організаційного); Центральний історичний архів у Києві та Центральний архів стародавніх актів та крайові історичні архіви у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові увійшли до Укрцентрархіву як самостійні одиниці [4, с. 3–16].

Місцеві архівні органи, як і за попередніми постановами, поділялися на дві групи. До першої групи були віднесені Харківський, Київський, Одеський, Дніпропетровський, Чернігівський, Полтавський, Кам'янець-Подільський, Житомирський, Артемівський, Вінницький, Кременчуцький, Миколаївський, Луганський, Херсонський і Запорізький окрархи. Усі інші окрархи входили до другої групи, їхні права й обов'язки не змінювалися.

Нова постанова та доповнення до неї РНК УСРР від 12 вересня 1930 р., у зв'язку з утворенням Центрального архівного управління СРСР, вирішувала також питання про долю документів загальносоюзного значення. Такі фонди (установи транспорту, пошти, військові підприємства та інші) залишалися у віданні ЦАУ УСРР, але під контролем ЦАУ СРСР. Концентрація, упорядкування і використання цих документів

мали здійснюватися місцевими архівними органами республіки відповідно до загальних правил, виданих ЦАУ СРСР [6, с. 8–12].

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 5 квітня 1930 р. «Про Єдиний державний архівний фонд УСРР» скасувала попередні постанови з цього питання і дала ширше та детальніше визначення складу ЄДАФ, установила порядок передавання до архівних установ документів тільки науково-історичного значення, змінила строки зберігання архівних документів в архівних частинах установ, які діють дотепер [7, с. 11].

Збільшення кількості архівних документів вимагало розширення мережі державних архівів. 13 серпня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР постановою «Про Всеукраїнський центральний державний архів» прийняли рішення про організацію Всеукраїнського центрального державного архіву, який мав зберігати, систематизувати та готувати для наукового дослідження архівні матеріали всіх центральних державних і громадських установ, організацій УСРР від часу закінчення громадянської війни.

Перехід у лютому 1932 р. на триступеневу систему управління в УСРР та утворення областей викликали зміни в мережі архівних установ. Було створено обласні, міські та районні архіви, що вимагало законодавчого закріплення, яке було здійснено постановою ВЦВК та РНК УСРР від 20 червня 1932 р. «Про центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при її місцевих органах». Ця постанова відображає перехід архівного будівництва УСРР на новий етап розвитку [8, с. 16–17].

Нова постанова визнавала центральні, обласні та державні історичні архіви науковими архівними установами, які зберігають, систематизують і науково опрацьовують архівні матеріали науково-історичного значення. Обласні державні історичні архіви утримувалися за рахунок обласних бюджетів. Центральним обласним управлінням надавалося право фінансувати науково-видавничу діяльність цих архівів за рахунок централізованих коштів свого бюджету.

Постановою закріплювалася нова структура апарату ЦАУ та зміни в мережі центральних державних архівів:

створення на базі Харківського центрального історичного архіву Всеукраїнського центрального архіву стародавніх актів та Київського обласного історичного архіву на базі Київського центрального історичного архіву, до центральних архівів було віднесено Всеукраїнський центральний фото-кіноархів, створений у вересні 1931 р. [8, с. 14–15]

Висновки. Таким чином, аналіз архівного законодавства УСРР за 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. свідчить про те, що попри недоліки, нормативно-правові акти з архівної справи відіграли значну роль у її розвитку. Вони кодифікували й унормували питання забезпечення збереженості архівних документів, їхнє упорядкування та облік, створення мережі центральних, обласних, районних і міських державних архівів, фінансове зміцнення архівної системи, поліпшення загального стану архівних підрозділів установ та організацій. Важливе значення мали постанови про «єдиний» державний архівний фонд республіки, які не лише запроваджували поняття ЄДАФ УСРР до наукового і суспільного обігу, а й розкривали його зміст і склад. Однак попри декларування «єдності» державного архівного фонду, формування окремого партійного фонду порушувало сутність поняття і створювало прецедент існування позадержавного архівного фонду. Остаточна централізація архівної справи на союзному рівні на тривалий час позбавила український ЄДАФ права на самостійний розвиток.

У цілому, у розглядуваний період мережа архівних установ України зазнала значних змін, відбулося одержавлення архівів, більшовизація архівних кадрів, посилювалася централізація управління архівною справою. Поступово відбулася відмова від демократичних принципів управління архівами, архівні органи повністю інтегрувалися в тоталітарну систему управління суспільним життям.

Розглядувана проблема має перспективи подальшого дослідження, зокрема що стосується діяльності Головного архівного управління Наркомосвіти УСРР що було створене у вересні 1921 р.

Список використаних джерел

1. Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наукових праць / Редкол. В. С. Лозицький (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 4–10.
2. Архівознавство: Підруч. для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закл. в Україні / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К.: Академія, 2002. – 356 с.
3. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – Харків, 1920. – 701 с.
4. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Харків: НКЮ, 1928. – 204 с.
5. Лозицький В. С. Управління архівною справою в Україні: історія, проблеми, перспективи / В. С. Лозицький // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: доп. та повід. наук. конф., 15–16 берез. 1995 р. – К., 1996. – С. 3–11.
6. Мазин К. Д. Проекты архивной реформы в России конца XIX – начала XX вв.: автореф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1987. – 24 с.
7. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Академія, 2002. – 612 с.
8. Пількевич С. Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 3. – К., 1968. – С. 14–19.

Referencez

1. Arhivna ta biblioteczna sprava v Ukrai'ni doby vyzvol'nyh zman' (1917–1921 rr.): Zb. naukovykh prac' / Redkol. V.S.Lozyč'kyj (vidp. red.) ta in. – K., 1998. – S. 4–10.
2. Arhivознаvstvo: Pidručh. dlja studentiv ist. f-tiv vyssh. navch. zakl. v Ukrai'ni / Za zag. red. Ja. S. Kalakury ta I. B. Matjash. – K.: Akademija, 2002. – 356 s.
3. Zbirnyk zakoniv i rozporjadzhen' Robitnycho-seljans'kogo Urjadu Ukrai'ny. – Harkiv, 1920. – 701 s.
4. Zbirnyk uzakonen' ta rozporjadzhen' Robitnycho-Seljans'kogo Urjadu Ukrai'ny. – Harkiv: NKJu, 1928. – 204 s.
5. Lozyč'kyj V. S. Upravlinnja arhivnoju spravouju v Ukrai'ni: istorija, problemy, perspektvyv / V. S. Lozyč'kyj // Aktual'ni problemy rozvytku arhivnoi' spravy v Ukrai'ni: dop. ta povid. nauk. konf., 15–16 berez. 1995 r. – K., 1996. – S. 3–11.
6. Mazyn K. D. Proekty arhivnoj reformy v Rossyy konca XIX – nachala XX vv.: Avtoref. dys... kand. yst. nauk. – M., 1987. – 24 s.

7. *Narysy istorii' arhivnoi' spravy v Ukraini / Za zag. red. I. B. Matjash ta K. I. Klymovoï'. – K.: Akademiya, 2002. – 612 s.*

8. *Pil'kevych S. D. Golovni etapy rozvytku arhivnoi' spravy na Ukraini (1917–1965 rr.) // Istorychni dzherela ta i'h vykorystannja. – Vyp. 3. – K., 1968. – S. 14–19.*

ДАНИ ПРО АВТОРА

Довжук Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри документознавства

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

e-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net

ДАНИЕ ОБ АВТОРЕ

Довжук Игорь Владимирович, доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры документоведения

ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

e-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net

DATA ON AUTHOR

Dovzhuk Igor V., Doctor of Historical Sciences, professor, professor of Document Science Department

SHEE «Pereyaslav-Khmelnytskyi Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University»

e-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net

УДК 930.25(477.51) «19» (091)

АРХІВНІ УСТАНОВИ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Ігнатенко М. М.

У статті аналізується історія розвитку архівних установ Чернігівщини у першій половині 20 століття. Мета: проаналізувати тенденції розвитку архівних установ та їх зв'язок з історичним краєзнавством. З'ясовано, що історія архівної справи в регіоні має глибоке коріння і активно розвивалась ще з кінця 19 ст. Велику роль